

सुमंगला प्रभाकरराव खेकाळे आणि महाराष्ट्र परिषद

डॉ. विष्णू भागवत नरहरे

एम. ए., बी. एड., (इतिहास), नेट.

१५ ऑगस्ट १९४७ रोजी संपूर्ण भारत स्वातंत्र्याचा विजयोत्सव साजरा करत होता. इकडे हैदराबाद संस्थानातील जनता ती सुध्दा याच स्वातंत्र्योत्सवाची आतुरतेने वाट पाहत होती, पण या जनतेला प्रत्यक्ष या विजयोत्सवात सहभागी होता येत नव्हते. कारण निजाम राजवटीतच्या अन्यायी, जुलमी, धर्मांध, राजसत्तेचे जोखड या हैदराबाद संस्थानातील, मराठवाड्यातील प्रजेच्या मानेवर होते. राजकीय दृष्ट्या भारतापासून ही जनता निजामाने दूर ठेवली तरी ही जनता केव्हाच मनाने 'भारतीय' झालेली होती. भारतीय स्वातंत्र्य प्राप्ती नंतर या जनतेची स्वातंत्र्य प्राप्तीची आस व लढण्याची उर्मी वाढतच गेली. त्याच प्रमाणात इकडे निजामाची दडपशाही, अत्याचार वाढतच गेले.

विस्तारीत भूप्रदेशावर पसरलेल्या संस्थानात तेलगू, कन्नड, मराठी भाषिक जनतेचे वेगवेळ्याप्रकारे स्वातंत्र्य प्राप्तीसाठी लढे चालूच होते. परंतु या विखुरलेल्या लढ्यांना, प्रयत्नांना गरज होती ती एकात्मतेची, संघटित, संस्थात्मक प्रयत्नांची, संयमी, प्रखर नेतृत्वाची. जसे भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यासाठी राष्ट्रीय काँग्रेस, बांगलादेश मुक्तिसाठी अवामी लीग, दक्षिण अफ्रिका स्वातंत्र्य लढ्यासाठी अफ्रिकन राष्ट्रीय काँग्रेस यांनी केलेले कार्य. अन्यायी व अत्याचारी राजवटीच्या जोखडातून बाहेर पडण्यासाठी मराठवाड्यातील जनतेने विविध मार्गांचा आधार घेतला. जसे आर्य समाज चळवळ, महिला, युवक मेळावे, सभा संमेलने, वंदे मातरम् चळवळ, झेंडा सत्याग्रह, जंगल सत्याग्रह इत्यादी द्वारे प्रामुख्याने संपूर्ण त्रिभाषिक प्रांत ढळवून काढला.

असाच संस्थात्मक पातळीवर लढा देण्याचे कार्य तेलगू भाषिकांनी इ. स. १९२१ मध्ये स्थापन केलेल्या अंध जनसंघम् (अंध महासभा) द्वारे केले.

तसेच कानडी भाषिकांनी असे कार्य इ. स. १९३७ च्या फेब्रुवारी महिन्यापासून कर्नाटक परिषदेद्वारे केले. त्याच प्रमाणे मराठवाड्यामध्येही असे संघटनात्मक, संस्थात्मक प्रयत्न "१ जून १९३७ रोजी स्थापन झालेल्या महाराष्ट्र परिषदेने केले." ^१

महाराष्ट्र परिषदेने हा मुक्तिलढा सर्वसमावेशक बनवला, तो मराठवाड्यातील सर्व जनतेच्या सहकार्यानेच. शेतकरी, कामगार, विद्यार्थी अशा सर्वांच्या मदतीनेच. या सर्वांमध्ये विशेष बाब म्हणजे महिलांचा सहभाग "कुढल्याही राष्ट्राचा स्वातंत्र्य लढ्याचा इतिहास अधिकाधिक तेजस्वी बनतो तो त्या लढ्यातील महिलांच्या सहभागामुळे." ^२

हैदराबाद मुक्ति संग्राम म्हटले की, आपणास आठवतात ते स्वामी रामानंदतीर्थ, गोंविदभाई श्रॉफ, अ. कृ. वाघमारे, श्रीनिवास बोरीकर, जीवधर शहरकर, राघवेंद्र शाईवाले इत्यादी. पुरुष स्वातंत्र्य सैनिकाबरोबर असंख्य महिला देखील या संग्रामात सहभागी होत्या ज्यात आशाताई वाघमारे, गीताबाई चारठाणकर, सुशिलाबाई दिवाण, सीताबाई नंदापूरकर, सुशिलाबाई भालेराव, सरस्वतीबाई बोरीकर, शांता पेंडगावकर, अनुताई नांदापूरकर, अनुसयाबाई खोकले इ. महिलात सुमंगलाबाई प्रभाकरराव खेकाळे यांचे नाव महत्वाचे आहे.

स्वातंत्र्य लढ्याने भारलेल्या घरात रमाबाई व तुकारामपंत देव (वकिल) यांच्या पोटी सन १९२८ साली सुमंगलाबाई यांचा जन्म औरंगाबाद या शहराच्या ठिकाणी झाला. त्यांचे वडील स्वतः हैदराबाद मुक्तिलढ्यासाठी महाराष्ट्र परिषदेच्या माध्यमातून कार्यरत असणारे स्वातंत्र्यसैनिक होते. त्यामुळे त्यांना बालपणापासूनच स्वातंत्र्य लढ्याचे बाळकडू मिळाले होते. घरात सतत स्वातंत्र्यसैनिकांची वरदळ असायची.

स्वामीजी, गोंविदभाई श्रॉफ, अ. कृ. वाघमारे इ. थोर नेत्यांच्या बैठकीसुध्दा होत.

अशा मंतरलेल्या वातावरणात त्या कधी मुक्तिलढ्यात सहभागी झाल्या हे त्यांच्याच लक्षात आले नाही. त्या "वयाच्या आठव्या वर्षी सुपारी मारुती औरंगाबाद या ठिकाणी निजामाच्या अन्यायी, अत्याचारी धोरणांच्या विरोधात झालेल्या सत्याग्रहात वडिलांसोबत सहभागी झाल्या होते."^३

लहान वय, धाडशी स्वभाव यामुळेच बऱ्याचदा त्यांना जेलमध्ये असलेल्या काही महत्त्वाच्या स्वातंत्र्यसैनिकांना घरून जेवणाचा डब्बा देण्याची जबाबदारी सोपवण्यात आली होती. या डब्ब्यातून कधी-कधी गुप्त संदेशही पाठवले जात असे.

पुढे त्यांचे लग्न परतूर येथील डॉ. प्रभाकरराव खेकाळे यांच्याशी झाले. त्यांचे पती वैद्यकीय व्यावसाय सांभाळून हैदराबाद मुक्तिलढ्यात सहभागी झाले होते. त्यामुळे याही ठिकाणी त्या, या लढ्यात सहभागी झाल्या. यावेळी त्यांनी स्वामीजींच्या प्रेरणेने माणिकचंद पहाडे, देव वकील, यांच्या नेतृत्वाखाली आशाताई वाघमारे, गीताबाई चारठाणकर, वैशंवयान काका आशा सहकार्यांच्या सोबत "१९४२ च्या चलेजाव आंदोलनाला पाठिंबा देण्यासाठी प्रभात फेऱ्या काढून, ब्रिटिश विरोधी घोषणा देत अप्रत्याक्षपणे निजामशाहीला विरोध केला."^४

महाराष्ट्र परिषदेचे चौथे अधिवेशन - औरंगाबाद :

इ. स. १९४१ साली नांदेड जिल्ह्यातील उमरी या ठिकाणी महाराष्ट्र परिषदेचे तिसरे अधिवेशन झाले. या अधिवेशनानंतर दोन वर्षांनी महाराष्ट्र परिषदेचे अधिवेशन १,२,३ जून १९४३ रोजी औरंगाबाद या ठिकाणी श्रीधर वामन नाईक यांच्या अध्यक्षतेखाली घेण्यात आले. "या अधिवेशनाचे स्वागताध्यक्ष श्री आ. कृ. वाघमारे होते. श्री गोंविदभाई श्रॉफ हे स्वागत चिटणीस होते."^५

सुमंगला खेकाळे यांना आपले वडील देव वकील यांच्यासोबत औरंगाबाद येथिल अधिवेशनास उपस्थित राहण्याची संधी मिळाली. या ठिकाणी झालेल्या नेत्यांच्या भाषणाने सर्व उपस्थित एका नवचैतन्याने भारावून गेले. सर्वांना मुक्ति लढ्यासाठी नवी दिशा नवी उमेद मिळाली. "या परिषदेमध्ये प्राथमिक शिक्षण मोफत व सक्तीचे असावे, प्राथमिक

शिक्षणचे माध्यम मातृभाषाच असावे"^६ आणि जबाबदार राज्यपध्दतीची मागणी असे अनेक महत्त्वपूर्ण ठराव पास करण्यात आले "याच अधिवेशनात महाराष्ट्र परिषदेच्या संदर्भात नियम व घटना ठरवण्यात आले होते."^७ या अधिवेशनात सुमंगलाबाईंनी आशाताई वाघमारे, गीताबाई चारठाणकर यांच्या सहकार्याने अधिवेशनासाठी येणाऱ्या महिला स्वातंत्र्यसैनिकांची सेवा केली. त्यांच्या राहण्याची जेवण्याची व्यवस्था करणे अशी इतर अनेक कामे केली.

या बरोबरच त्यांनी "कांडलीच्या जंगल सत्याग्रहात सहभाग घेतला होता. यात हजारो महिलांनी सहभाग घेतला होता. त्यामुळे निजाम राजवटीला मोठा धक्का बसला."^८ तसेच वंदे मातरम् चळवळीतही त्यांचा सहभाग होता. म्हणूनच तत्कालीन सामाजिक, राजकीय परिस्थिती लक्षात घेता सुमंगलाबाईंचे कार्य आजच्या तरुण पिढीला विशेषता महिलांना निश्चितच प्रेरणा देणारे आहे. त्यामुळेच त्यांच्या हैदराबाद स्वातंत्र्य संग्रामातील योगदानाची दखल घेवून राज्य सरकारने सन्मानपत्र देवून त्यांचा गौरव केला आहे.

संदर्भ सूची :

१. भालेराव अनंत, हैद्राबादचा स्वातंत्र्य संग्राम आणि मराठवाडा, मुंबई मौज प्रकाशनगृह, द्वितीय आवृत्ती पृ. ६५.
२. डॉ. भालेराव धारुरकर सुभदा, हैदराबाद मुक्तिसंग्रामात महिलांचा सहभाग, औरंगाबाद, साई प्रकाशन, २००९. पृ. ७२.
३. सुमंगला प्रभाकर खेकाळे, परतूर, जि. जालना, यांची प्रत्यक्ष मुलाखत दि. ०९/०३/२०१७.
४. पुर्वोक्त, सुमंगला प्रभाकर खेकाळे.
५. भालेराव अनंत, हैद्राबादचा स्वातंत्र्य संग्राम आणि मराठवाडा, स्वा. रा. ती. सं. संस्था, औरंगाबाद, तिसरी आवृत्ती २००९, पृ. ७३
६. पुर्वोक्त, सुमंगला प्रभाकर खेकाळे.
७. मुळ दस्तावेज, स्वा. रा. ती. सं. संस्था, औरंगाबाद.
८. पुर्वोक्त, सुमंगला प्रभाकर खेकाळे.